

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

منطق سمرقندی

اسدالله فلاحي

سرشناسه	فلاحی، اسدالله
عنوان و نام پدیدآور	منطق سمرقندی / اسدالله فلاحی؛ ویراستار سجاد محمدی.
مشخصات نشر	تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۴۰۴.
مشخصات ظاهری	۳۲۵ ص.: جدول؛ ۲۱/۵×۱۴/۵ س.م.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۶۳۳۱-۶۴-۷
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
موضوع	حسینی سمرقندی، محمدبن اشرف، - ۷۲۲ق. - نقد و تفسیر
موضوع	منطق اسلامی -- متون قدیمی تا قرن ۱۴
	Logic, Islamic -- Early works to 20th century*
	منطق -- متون قدیمی تا قرن ۱۴
	Logic, Ancient -- Early works to 20th century
	منطق دان ها
	حسینی سمرقندی، محمدبن اشرف، - ۷۲۲ق.
شناسه افزوده	BBR۶۲۱
رده بندی کنگره	۱۸۹/۱
رده بندی دیویی	۱۰۰۹۷۳۱۰
شماره کتابشناسی ملی	فیبا
اطلاعات رکورد کتابشناسی	

منطق سمرقندی

اسدالله فلاحی

ویراستار ادبی: سجاد محمدی

صفحه آرا: معصومه قاسمی | طراح جلد: سعید صحابی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مؤسسه بوستان کتاب

چاپ اول: ۱۴۰۴ | تیراژ: ۳۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

نشانی: تهران، خیابان نوفل لوشاتو، خیابان شهید آراکلیان، پلاک ۴

تلفن: ۶۶۹۶۵۳۴۶، نمابر: ۶۶۹۵۳۳۴۲

www.irip.ac.ir

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۳۳۱-۶۴-۷ ISBN: 978-622-6331-64-7

حق چاپ و نشر محفوظ است.

فهرست اجمالی

مقدمه	۱۳
بخش اول: قضایای حقیقه، خارجی و ذهنیه	۳۱
فصل ۱. پیشینه خارجی، حقیقه و ذهنیه	۳۳
فصل ۲. تعریف های سمرقندی از خارجی، حقیقه و ذهنیه	۴۵
فصل ۳. نسبت میان خارجی، حقیقه و ذهنیه	۵۳
فصل ۴. عکس نقیض خارجی، حقیقه و ذهنیه	۷۱
بخش دوم: قیاس های مرکب از حقیقه، خارجی و ذهنیه	۷۹
فصل ۵. دو تحریر از اختلاط حقیقه و خارجی	۸۳
فصل ۶. نسخه شناسی دو تحریر	۹۷
فصل ۷. تحریر اول: گزارش محتوا	۱۰۵
فصل ۸. ایرادهای تحریر اول	۱۱۵
فصل ۹. پاسخ تحریر دوم به برخی ایرادها	۱۳۹
فصل ۱۰. تقریر درست و کامل (اختلاط حقیقه و خارجی)	۱۵۳
فصل ۱۱. جمع بندی: تعمیم ها، روابط و سؤال های باز	۱۸۳
بخش سوم: قیاس های اقترانی شرطی	۲۱۵
فصل ۱۲. قیاس اقترانی شرطی	۲۱۷
فصل ۱۳. کیفیت در قیاس شرطی	۲۴۱
فصل ۱۴. کمیت در قیاس شرطی	۲۵۵
سخن پایانی	۲۷۵
منابع	۲۷۹
نمایه	۲۸۷

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱۳
۱-۱ درباره سمرقندی.....	۱۳
۲-۱ درباره این کتاب.....	۲۴
۳-۱ سپاسگزاری.....	۳۰
بخش اول: قضایای حقیقه، خارجی و ذهنیه.....	۳۱
فصل ۱. پیشینه خارجی، حقیقه و ذهنیه.....	۳۳
۱-۱ ارسطو.....	۳۳
۲-۱ فارابی.....	۳۵
۳-۱ ابن سینا.....	۳۶
۴-۱ فخرالدین رازی.....	۳۷
۵-۱ افضل الدین خونجی.....	۳۸
۶-۱ اثیرالدین ابهری.....	۴۰
فصل ۲. تعریف های سمرقندی از خارجی، حقیقه و ذهنیه.....	۴۵
۱-۲ تعریف اول.....	۴۵
۲-۲ تعریف دوم.....	۴۶
۳-۲ قضیه ذهنیه نزد متأخران و سمرقندی.....	۴۸
۴-۲ نتیجه گیری.....	۵۱
فصل ۳. نسبت میان خارجی، حقیقه و ذهنیه.....	۵۳
۱-۳ تقریر اول از نسبت میان خارجی، حقیقه و ذهنیه.....	۵۳

- ۳-۲ دلیل اخص بودن خارجیه از حقیقه ۵۵
- ۳-۳ دلیل اخص بودن حقیقه از ذهنیه ۵۶
- ۳-۴ مثال های نقض بر نسبت های میان قضایای سه گانه ۵۸
- ۳-۵ تقریر دوم از نسبت میان قضیه های خارجیه، حقیقه و ذهنیه ۵۸
- ۳-۶ نسخه های تقریر اول ۵۹
- ۳-۷ نسخه های تقریر دوم و عبارت «بحسب الحصر» ۶۰
- ۳-۸ نسب محصورات بر حسب تقریر دوم ۶۲
- ۳-۹ مثال سیمرغ برای قضیه حقیقه ۶۵
- ۳-۱۰ نتیجه گیری ۶۹
- فصل ۴. عکس نقیض خارجیه، حقیقه و ذهنیه ۷۱
- ۴-۱ مثال های محصورات حقیقه و خارجیه ۷۱
- ۴-۲ مثال های نقض برای عکس نقیض حقیقه و خارجیه ۷۴
- ۴-۳ عکس مستوی قضایای ذهنیه ۷۶
- بخش دوم: قیاس های مرکب از حقیقه، خارجیه و ذهنیه ۷۹
- فصل ۵. دو تحریر از اختلاط حقیقه و خارجیه ۸۳
- ۵-۱ الشكل الأول ۸۶
- ۵-۲ الشكل الثاني ۸۹
- ۵-۳ الشكل الثالث ۹۴
- ۵-۴ الشكل الرابع ۹۵
- فصل ۶. نسخه شناسی دو تحریر ۹۷
- ۶-۱ نسخه شناسی دو تحریر در قسطاس الافکار ۹۷
- ۶-۲ نسخه شناسی دو تحریر در شرح القسطاس ۱۰۰
- ۶-۳ اشاره به عبارت «بحسب الحصر» در نسخه های تحریر دوم ۱۰۲
- ۶-۴ جمع بندی ۱۰۳

فهرست مطالب ۹

فصل ۷. تحریر اول: گزارش محتوا.....	۱۰۵
۷-۱ ضرب های عقیم.....	۱۰۷
۷-۲ ضرب های منتج.....	۱۰۹
فصل ۸. ایرادهای تحریر اول.....	۱۱۵
۸-۱ گروه نخست: ضرب های عقیم سلبی.....	۱۱۶
۸-۲ گروه دوم: ضرب های عقیم ایجابی.....	۱۲۲
۸-۳ گروه سوم: ضرب های نامعتبر.....	۱۲۷
۸-۴ چکیده نقد های وارد بر تحریر اول.....	۱۳۱
۸-۵ نتیجه گیری.....	۱۳۷
فصل ۹. پاسخ تحریر دوم به برخی ایرادها.....	۱۳۹
۹-۱ بررسی دسته های ایرادها.....	۱۳۹
۹-۲ جمع بندی ارزیابی تحریر دوم.....	۱۴۶
۹-۳ نقدهایی جدید بر تحریر دوم.....	۱۴۶
۹-۴ نتیجه گیری.....	۱۵۰
فصل ۱۰. تقریر درست و کامل (اختلاط حقیقه و خارجیه).....	۱۵۳
۱۰-۱ مقدمه.....	۱۵۳
۱۰-۲ اصول موضوعه نظام اختلاطات سمرقندی.....	۱۵۶
۱۰-۳ شکل اول.....	۱۵۸
۱۰-۴ شکل دوم.....	۱۶۵
شکل دوم: با صغرای موجبه.....	۱۶۶
شکل دوم: با صغرای سالبه.....	۱۶۶
۱۰-۵ شکل سوم.....	۱۷۱
۱۰-۶ شکل چهارم.....	۱۷۶
۱۰-۷ جدول اختلاطات چهار شکل.....	۱۷۹

فصل ۱۱. جمع‌بندی: تعمیم‌ها، روابط و سؤال‌های باز..... ۱۸۳

۱-۱۱ چند اصطلاح: ضرب، اختلاط، ترکیب ۱۸۳

۲-۱۱ چند حکم کلی..... ۱۸۴

۳-۱۱ چند حکم جزئی ۱۸۵

۴-۱۱ روابط و نسب میان قیاس‌ها..... ۱۸۶

۵-۱۱ روابط میان اختلاط‌های خارجیه و حقیقیه ۱۹۶

۶-۱۱ روابط و نسب میان اختلاط‌های نامعتبر ۲۰۴

۷-۱۱ سؤال‌های باز..... ۲۱۱

بخش سوم: قیاس‌های اقترانی شرطی..... ۲۱۵

فصل ۱۲. قیاس اقترانی شرطی..... ۲۱۷

۱-۱۲ مقدمه ۲۱۷

۲-۱۲ قیاس شرطی لزومی در منطق سینوی ۲۱۸

۳-۱۲ قیاس شرطی نزد سمرقندی..... ۲۲۰

۴-۱۲ ابن‌سینا و تردید در دسته نخست ۲۲۱

۵-۱۲ خونجی و تردید در دسته دوم ۲۲۳

۶-۱۲ ارموی و دسته دوم ۲۲۹

۷-۱۲ ابهری و دسته دوم ۲۲۹

۸-۱۲ خواجه نصیر و دسته دوم ۲۳۲

۹-۱۲ کاتبی و دسته دوم ۲۳۳

۱۰-۱۲ شهرزوری و دسته دوم ۲۳۴

۱۱-۱۲ حلی و دسته دوم ۲۳۵

۱۲-۱۲ سمرقندی و انکار دسته دوم ۲۳۶

فصل ۱۳. کیفیت در قیاس شرطی..... ۲۴۱

۱-۱۳ دلیل‌های سمرقندی بر عدم انتاج ۲۴۲

فهرست مطالب ۱۱

۱۳-۲	مثال‌های نقض سمرقندی	۲۴۲
۱۳-۳	ادعای سمرقندی در منطق جدید	۲۴۴
۱۳-۴	مخالفت سمرقندی با منطق جدید	۲۴۶
۱۳-۵	ادعای سمرقندی در منطق ربط و منطق استلزام اکید	۲۴۸
۱۳-۶	دیدگاه سمرقندی و آموزه ارسطویی	۲۵۰
۱۳-۷	جمع‌بندی	۲۵۳
فصل ۱۴. کمیت در قیاس شرطی		
۱۴-۱	مقدمه	۲۵۵
۱۴-۲	مثال‌های نقض سمرقندی در پرتو کمیت	۲۵۶
۱۴-۳	کمیت در قیاس شرطی، از دیدگاه منطق ربط و منطق استلزام اکید	۲۶۵
۱۴-۴	مثال‌های نقض برای قیاس‌های منطق ربط و منطق استلزام اکید در دستگاه قیاسی سمرقندی	۲۶۸
۱۴-۵	تحلیل مثال‌های نقض سمرقندی در منطق ربط و منطق استلزام اکید	۲۶۹
۱۴-۶	نتیجه‌گیری	۲۷۳
سخن پایانی		
۲۷۵	نواوری‌ها در خارجیه، حقیقیه و ذهنیه	۲۷۵
۲۷۶	نواوری‌ها در قیاس‌های اقترانی شرطی	۲۷۶
۲۷۷	نسبت میان قضایای ذهنیه و شرطیه لزومیه	۲۷۷
منابع		
۲۷۹		۲۷۹
نمایه		
۲۸۷		۲۸۷

مقدمه

۱-۱ درباره سمرقندی^۱

شمس الدین محمد بن اشرف حسینی سمرقندی (ح ۶۵۰-۷۲۲ ق) یکی از منطق دانان بنام دوره طلایی منطق اسلامی و معاصر منطق دانان بزرگ زیر است: خواجه نصیر طوسی (۵۹۷-۶۷۲ ق)، نجم الدین کاتبی (۶۰۰-۶۷۵ ق)، سراج الدین ارموی (۵۹۴-۶۸۳ ق)، قطب الدین شیرازی (۶۳۳-۷۱۰ ق) و علامه حلی (۶۴۸-۷۱۸ ق). سمرقندی در آثارش از برخی از این بزرگان نام می برد و آرای برخی دیگر را بدون نام می آورد و بررسی و نقد می کند.

سمرقندی یکی از تأثیرگذاران بر اندیشه های منطقی قطب الدین رازی (۶۸۹-۷۶۶ ق) در کتاب شرح مطالع است. هرچند قطب رازی هرگز از او نامی نمی برد، به مناسبت اندیشه های او را طرح، بررسی و نقد می کند. هم اکنون نسخه ای از کتاب شرح القسطاس سمرقندی به خط قطب رازی موجود است که نشان دهنده اهمیت سمرقندی از دیدگاه رازی است. این نسخه در سال ۷۱۱ ق

۱. بیشتر مطالب این بخش برگرفته از مقدمه غلامرضا دادخواه بر کتاب علم الآفاق و الأنفس و کتاب الأنوار الإلهیه، هر دو از سمرقندی، و گفت وگوهای حضوری و غیرحضوری با او است. بابت همه آنچه از او درباره سمرقندی آموخته ام سپاسگزارم. بخش های بسیاری از این مطالب را پیش تر در مقدمه ام بر تصحیح قسطاس الأفکار آورده بودم و در اینجا آن را به روز کرده ام.

(۲۲ سالگی قطب رازی) کتابت شده و هم‌اکنون در کتابخانه تیره، نجیب پاشا، در سلیمانیه ترکیه نگهداری می‌شود.^۱

۱-۱-۱ زندگانی

سمرقندی چنان‌که از نامش پیداست، زاده سمرقند یا شهری در ماوراءالنهر است؛ اما درباره زندگانی او اطلاعات بسیار اندکی در دست داریم و حتی درباره تاریخ تولد و درگذشت سمرقندی اختلاف بسیاری هست؛ برای نمونه، برای تولد او سال‌های ۶۰۰ و ۶۳۸ ق را نوشته‌اند و برای درگذشتش سال‌های ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۴۹، ۶۷۵، ۶۹۰، ۷۰۴، ۷۰۹، ۷۲۱ و سال‌های دیگر را.

گویا درباره تاریخ تولد سمرقندی هیچ سند کهنی وجود ندارد و برخی معاصران با حدس و گمان، سال‌های یادشده را برای تولد او پیش نهاده‌اند؛ برای نمونه نیکلاس رشر^۲ و محمد مهران، مترجم کتاب رشر به عربی در یک پانویست، به ترتیب، سال‌های ۱۲۴۰ م (۶۳۸ ق) و ۱۲۰۴ م (۶۰۰ ق) را مطرح کرده‌اند.^۳

اما درباره سال درگذشت سمرقندی، چنان‌که گفتم، اختلاف‌ها به مراتب بیشتر است؛ برای نمونه، ادوارد فن دیک^۴ سال درگذشت سمرقندی را با هر دو تاریخ میلادی و هجری، به سال‌های ۱۲۰۳ م و ۵۹۹ ق ثبت کرده است.^۵ نیکلاس رشر، در مقابل، سال درگذشت را ۱۳۰۴ م (۷۰۴ ق) دانسته^۶ و محمد مهران، در پانویست ۱۲۹۱ م (۶۹۰ ق) را ذکر کرده است.^۷ نوشته‌ای بدون تاریخ از رمضان

۱. ششن، ۱۹۹۷، ص ۵۱۵؛ دادخواه، ۱۳۹۲، ص ۳۰.

2. Nicholas Rescher (1928-2024)

۳. رشر، نیکلاس، تطور المنطق العربی، ترجمه محمد مهران، ص ۴۶۹.

4. Edward Abbott Van Dyck (1846-1938)

۵. اکتفاء النوع بما هو مطبوع من أشهر التالیف العربیة فی المطابع الشرقیة والغریبة (چاپ ۱۸۹۶ م، ص ۱۹۵)، این کتاب آثار چاپ‌شده مسلمانان تا سال ۱۸۹۶ م را گزارش می‌کند.

۶. رشر، نیکلاس، تطور المنطق العربی، ص ۴۶۹.

۷. همان، پانویست. مهران این مطلب را از طوقان در کتاب تراث العرب العلمی (ص ۴۲۸) نقل می‌کند.

ششن^۱ در وب هست که گزارش می‌کند در نسخه خطی یکی از کتاب‌های کلامی سمرقندی در کتابخانه لاله‌لی در سلیمانیه به شماره ۲۴۳۲ (ص ۱۳۶) چنین نوشته شده است: «وفات المصنّف في اليوم الثاني والعشرين من شهر شوال سنة اثنتين و سبعمائة» و در کنار آن نوشته شده است: «عشرين صح». از این رو، ششن درگذشت سمرقندی را به صورت قطعی ۲۲ شوال ۷۲۲ ق دانسته و تاریخ‌های دیگر را رد کرده است.^۲ غلامرضا دادخواه در مقدمه‌ای که بر کتاب علم الآفاق و الأنفس اثر سمرقندی نگاشته است، در تأیید سخن ششن، در بیش از شش صفحه همه این تاریخ‌ها را بررسی کرده و با استناد به نسخه خطی لاله‌لی، درگذشت سمرقندی را شوال ۷۲۲ ق دانسته و دلایل متعددی بر نادرستی تاریخ‌های دیگر آورده است.^۳ برپایه این پژوهش‌ها، تا یافتن سندهای قطعی دیگر، من زندگانی سمرقندی را از حدود ۶۵۰ تا ۷۲۲ ق فرض می‌کنم.

سمرقندی در برخی آثارش، از حضور خود در تبریز به سال ۶۸۸ ق و دیدن هاله‌ای رنگین‌کمانی به دور خورشید در آن شهر و دیدن هاله‌ای رنگین‌کمانی به دور ماه در ماوراءالنهر یاد کرده است.^۴ او همچنین از حضور در خجندۀ ماوراءالنهر (شهری در تاجیکستان امروزی) در سال ۷۱۲ ق یاد کرده است و دادخواه احتمال داده او تا پایان عمر در همان جا بوده و در آنجا درگذشته است.^۵

چنان‌که از سفر سمرقندی به تبریز برمی‌آید بعید نیست او کتاب قسطاس الأفكار و شرح خود بر آن را در آنجا نگاشته باشد؛ چه آنکه دست‌نوشته‌های

1. Ramazan Şeşen (1937-)

۲. ششن، رمضان، «مجموعتان من مؤلفات أثير الدين الأبهري و شمس الدين السمرقندی»، ص ۹، ۱۳ و ۱۴. این مقاله کوتاه چهارده صفحه‌ای که نه تاریخ دارد و نه محل نشر، از پیوندهای زیر قابل دریافت است:

ibnarabi.net/book/687.

wadod.net/bookshelf/book/1868.

wadod.org/vb/showthread.php?t=2724.

۳. دادخواه، ۱۳۹۲، صص ۱۳-۱۹.

۴. دادخواه، ۱۳۹۲، ص ۱۴، پانویست ۲ و ص ۱۹، پانویست ۱؛ سمرقندی، ۱۳۹۲، ص ۲۲۱.

۵. دادخواه، ۱۳۹۲، ص ۱۹.

فراوان این دو کتاب در منطقه آذربایجان و ترکیه گواه بر آن است، هم اینکه او این دو کتاب را به ترتیب در ۶۸۳ق و ۶۹۲ق نوشته، در حالی که سال ۶۸۸ق در تبریز بوده است. از اینکه در پایان قسطاس الأفکار می نویسد هنگام نگارش این کتاب درگیر فراگیری دانش های دیگری بوده است - «و هذا آخر ما أمکننا فی هذا الأوان من الأبحاث المنطقية و الجدلية مع اشتغال القلب و استيعاب الفكر بتحصيل علوم أخرى» - هیچ بعید نیست که تحصیلات ریاضی خود را در تبریز یا مراغه گذرانده و در همین هنگام به آموزش منطق به طلاب جوان و سپس نگارش کتابی در همین زمینه روی آورده باشد.

از همین جا می توان دریافت حدس رشر مبنی بر تولد سمرقندی در ۱۲۴۰م (۶۳۸ق) کاملاً نادرست است؛ زیرا اگر چنین می بود، سمرقندی در سال ۶۸۳ق می بایست ۴۵ ساله بوده باشد؛ اما به طور طبیعی، بسیار بعید است اندیشمندی در ۴۵ سالگی همچنان مشغول تحصیل باشد. اگر او را به ترتیب متولد یکی از دو سال ۶۵۰ یا ۶۶۰ق بدانیم، در سال ۶۸۳ق او ناگزیر ۳۳ یا ۲۳ ساله خواهد بود که عدد دوم برای سن آموزش و فراگیری بسیار مناسب تر به نظر می رسد؛ هرچند برای نگارش کتابی به وزانت قسطاس الافکار، ۳۳ سالگی بسیار مناسب تر خواهد بود. والله أعلم.

۱-۱-۲ استادان

تنها استادانی که می دانیم سمرقندی از آن ها نام برده است، صدرالشریعه (سده هفتم قمری) و برهان الدین نسفی (ح ۶۰۰-۶۸۷ق) هستند.

غلامرضا دادخواه احتمال می دهد صدرالشریعه همان تاج الشریعه بخاری (د ۶۷۴ق) و پدر بزرگ صدرالشریعه ثانی (د ۷۴۷ق) باشد.^۱

برهان الدین نسفی اما اهل نسف یا نخشب، از شهرهای قدیمی ازبکستان فعلی، بوده و کتاب های زیر را نگاشته است:

۱. دادخواه، ۱۴۰۱، ص ۱۹.

۱. المنطق الكبير (۲۰۲۲م، با تصحيح طورغود آق يوز)؛^۱
۲. شرح أساس الكياسة (۲۰۱۵م، با تصحيح غلامرضا دادخواه و عباس گودرزنيا)؛
۳. الفصول يا مقدمة في الجدل و الخلاف و النظر (۲۰۱۵م، با تصحيح نجم الدين پهلوان و هادی انصار جيلان)؛
۴. بشارات الاشارات (۱۳۹۹ با تصحيح على اوجبی).

به گفته دادخواه، شاگردی سمرقندی نزد نسفی می‌بایست پیش از ۶۷۵ق بوده باشد؛ سالی که نسفی به حج سفر کرده و سپس در بغداد سکونت گزیده است.^۲ از این رو، اگر سمرقندی را به ترتیب متولد ۶۵۰ق یا ۶۶۰ق بدانیم، شاگردی او نزد سمرقندی می‌بایست پیش از ۲۵ یا ۱۵ سالگی او بوده باشد که البته اولی محتمل‌تر است.

رشر احتمال داده است که سمرقندی نزد قطب‌الدین شیرازی درس آموخته باشد.^۳ این احتمال بسیار ضعیف است؛ چه آنکه قطب شیرازی در ذرة التاج قضیه حقیقه و خرافیه را از خرافات متأخران دانسته است^۴ و سمرقندی در

۱. طورغود آق يوز، محقق اهل ترکیه، کتاب المنطق الكبير را به اشتباه به اسم فخر رازی و با عنوان «المنطق الكبير للإمام فخر الدين الرازی» در کویت منتشر کرده است. با توجه به استنادات فراوان این کتاب به مدعیات منطقی افضل‌الدین خونجی و نقد بیشتر آن‌ها، و با توجه به اینکه خونجی چهل سال پس از فخر رازی وفات کرده و کتاب‌های منطقی‌اش را همگی پس از درگذشت فخر رازی نگاشته است، نگارنده در مقاله‌ای اشتباه‌بودن اسناد این کتاب به فخر رازی را نشان داده (Fallahi, 2021) و در مقاله دیگری، به کمک شواهد متنی فراوان و مشابه‌یابی‌های گاه صد درصدی میان این کتاب و کتاب‌های معلوم‌الاستناد به برهان‌الدین نسفی، اثبات کرده این کتاب از آن نسفی است (Fallahi, 2024). اتفاقاً، پس از نگارش این مقاله، علی فکری یاووز اسناد کتاب المنطق الكبير به نسفی را در یکی از نسخه‌های خطی کهن در ترکیه پیدا می‌کند و نگارنده با سپاس از او، این استناد متنی بسیار مهم را در پایان آن مقاله می‌گنجاند.

۲. دادخواه، ۱۳۹۲، ص ۱۹؛ دادخواه، ۱۴۰۱، ص ۲۱.

۳. تطور المنطق العربي، ترجمه محمد مهران، ص ۴۷۰.

۴. قطب‌الدین شیرازی، ذرة التاج، ص ۳۶۹ (= ۷۷).

آثارش هیچ اشاره‌ای به این دیدگاه نکرده و به نفی و انکار آن نپرداخته است، با اینکه شیوه او این بوده که معمولاً نظرات معاصران را (هرچند بدون نام) می‌آورده و خطاهای ایشان را نشان می‌داده است.^۱ بلکه باید توجه کرد که شاید پس از افضل‌الدین خوجی، هیچ منطق‌دانی به اندازه سمرقندی به قضایای حقیقیه و خارجییه نپرداخته؛ چه آنکه او تنها منطق‌دان مسلمانی است که به قیاس‌های مختلط از قضایای حقیقیه، خارجییه و ذهنیه می‌پردازد و آن را نوآوری خود برمی‌شمارد. ای بسا نظر قطب‌الدین شیرازی به همین نوآوری‌های سمرقندی باشد که از دیدگاه او خرافاتی بیش نمی‌آمده!

۱-۱-۳ شاگردان

- از شاگردان سمرقندی، به لطف پژوهش‌های تازه غلامرضا دادخواه، این سه تن را می‌شناسیم که هیچ‌یک در تاریخ منطق در جهان اسلام نام شناخته شده‌ای ندارد:

 ۱. خوارزم بن رحمت شاه بن حمزه وراوجی؛
 ۲. فلک‌الدین عبدالله بن علاء‌الدین بن محمد تبریزی؛
 ۳. قوام‌الدین امیر کاتب بن امیر اتقانی فارابی (د ۷۵۸ ق).^۲

جعفر زاهدی و ذبیح‌الله صفا به اشتباه، کاتبی قزوینی (۶۰۰-۶۷۵ ق) را که از نظر سنی در حکم استاد سمرقندی است، از شاگردان او برشمرده‌اند (زاهدی، ۱۳۵۳، ص ۱۶۶؛ صفا، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۲۵۵).

محمدتقی دانش‌پژوه نیز کتاب الرسالة الشمسیه و دیگر کتاب‌های کاتبی را گویبرداری از قسطاس‌الافکار سمرقندی دانسته است (دانش‌پژوه، ۱۳۳۷،

۱. اگر تاریخ تولد قطب شیرازی را چنان‌که در برخی منابع آورده‌اند، ۶۴۸ ق بدانیم و احتمال رشر در تولد سمرقندی در ۶۳۸ ق را جدی بگیریم، شاگردی سمرقندی نزد قطب شیرازی بسی بعیدتر هم می‌شود؛ اما واقعیت این است که به سال‌های تولد منقول یا محتمل به هیچ وجه نمی‌توان اعتماد کرد. شاید تنها راه معتبر، تطبیق و مقایسه آثار نویسندگان و ربط و نسبت برقرارکردن میان محتوای آن‌ها باشد.

۲. دادخواه، ۱۴۰۱، صص ۲۳-۲۷.

ص ۱۴). این در حالی است که سمرقندی قسطاس الأفکار خویش را دست کم ۸ سال پس از درگذشت کاتبی نگاشته و ۴۷ سال پس از کاتبی درگذشته است.

۱-۱-۴ آثار سمرقندی

غلامرضا دادخواه برای سمرقندی سی کتاب و رساله گزارش کرده که نسخ خطی آن امروزه موجود و در کتابخانه‌های جهان پراکنده است.^۱

۱-۱-۵ آثار منطقی

کتاب‌های منطقی شمس الدین سمرقندی به نقل از منبع یادشده عبارت‌اند از شش کتاب زیر که سه کتاب نخست، بخشی از کتاب‌های جامع بوده است:

۱. بخش منطق در المعتقدات.

۲. بخش منطق در الأنوار الإلهیه (تصحیح غلامرضا دادخواه).

۳. بخش منطق در شرح الأنوار الإلهیه.

۴. بشارات الإشارات (البشارات فی شرح الإشارات) (تألیف ۶۸۰ق) (تصحیح علی اوجبی).^۲ علی اوجبی بخش تصورات از بخش منطق کتاب اخیر را در یادنامه ابن سینا در سال ۱۳۹۲ و کل کتاب را در سال ۱۳۹۹، در مرکز نشر میراث مکتوب منتشر کرده است.

۵. قسطاس الأفکار فی تحقیق الأسرار (تألیف ۶۸۳ق). برای این کتاب در

۱. دادخواه، ۱۳۹۲، صص ۲۲-۴۵.

۲. کتاب‌های چندی با عنوان «البشارات فی شرح الإشارات» نوشته شده است که برخی شرح إشارات ابن سینا در منطق و فلسفه و برخی شرح إشارات الأصول در دانش اصول و حدیث اثر ابراهیم کرباسی (کلباسی) اصفهانی است که فرزند او، میرزا ابوالمعالی، آن را در سه جلد شرح کرده و البشارات فی شرح الإشارات نامیده است.

همچنین، آقابزرگ تهرانی در الذریعه (ج ۳، ص ۱۱۱) می‌گوید: «البشارات فی شرح الإشارات... للحکیم أوحّد الدین علی بن إسحاق الملقّب فی شعره بـ'أنوری' الأبیوردی الخاورانی»، درگذشته ۵۵۱ق، از حکما و منطق دانان سده ششم هجری است. به گفته علی اوجبی، اکبر ثقفیان تصحیح شرح انوری را در سه جلد در سال ۱۳۹۲ش به اتمام رسانده و به زودی منتشر خواهد کرد (نک: مجموعه مقالات ابن سینا پژوهی، تهران، خانه کتاب، ۱۳۹۲ش، ص ۱۸۲).

برخی منابع نام‌های دیگری مانند «الفسطاط»، «قسطاس المیزان»، یا «القسطاس فی المنطق» آورده شده که همگی اشتباه است. ادوارد فن دیک در کتاب اکتفاء القنوع بما هو مطبوع، از شمس‌الدین سمرقندی و کتاب قسطاس المیزان او نام می‌برد و اشاره می‌کند که آلویس اشپرنگر،^۱ شرق‌شناس اتریشی،^۲ این کتاب را در سال ۱۸۵۴م در کلکته هند به چاپ رسانده است. نیکلاس رشر هم به این چاپ اشاره می‌کند.^۳ تلاش‌های بسیار نگارنده برای یافتن این چاپ هرگز به نتیجه نرسید. با این توضیحات، سه چاپ برای این کتاب می‌شناسیم:

الف. اشپرنگر برای نخستین بار این کتاب را در سال ۱۸۵۴م در کلکته هند به چاپ رسانده است که کوشش‌های نگارنده برای یافتن آن به نتیجه نرسید.

ب. نجم‌الدین پهلوان نیز سال ۲۰۱۰م این کتاب را به عنوان رساله دکتری، در دانشگاه آنکارا در ترکیه تحقیق و به زبان ترکی ترجمه و شرح کرده و سال ۲۰۱۴م آن را در استانبول در نشر یازما اثرلر کورمو باشکانلیقی منتشر کرده است.

پ. نگارنده نیز سال ۱۳۹۹ش این کتاب را با تحقیق و تصحیح مجدد، در انتشارات مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران به نشر رسانده و سعی کرده است تا حد ممکن، ایرادهای فراوان تصحیح پهلوان را مرتفع سازد.

۶. شرح القسطاس فی المنطق (تألیف ۶۹۲ق) (تصحیح مهرداد حسن بیگی). این کتاب شرحی است از سمرقندی بر کتاب پیشین خود و نسخه‌های فراوانی از آن در ایران و دیگر کشورها موجود است و مهرداد حسن بیگی به تازگی، سال ۱۴۰۲ش، آن را در نشر مولی منتشر کرده است.

1. Aloys Sprenger (1813-1893)

۲. اشپرنگر پژوهشگری بسیار پرکار در حوزه نسخ خطی بود. در آدرس زیر، آثار او را گزارش کرده‌ام: logiciran.blogfa.com/post/424.

۳. تطور المنطق العربی، ص ۴۶۹.

۱-۶ آثار در علم جدل و آداب البحث

سمرقندی در پایان دو کتاب اخیر خود (قسطاس الأفکار و شرح القسطاس) علم جدل از منطق و علم خلاف از اصول فقه را به هم آمیخته و علم جدیدی به نام «آداب البحث و المناظره» پی ریزی کرده و سپس تر برای آن آثار جداگانه‌ای را به نگارش درآورده است که در اینجا به آن‌ها می‌پردازم:

۱. رسالة في آداب البحث و المناظره؛ کتاب آداب البحث سمرقندی دست‌کم دو بار چاپ شده است: نخستین بار در قاهره، سال ۱۳۵۳ق (۱۳۱۳ش، ۱۹۳۴م) با تصحیح محمود الإمام المنصوری و بار دوم سال ۱۴۳۵ق (۱۳۹۳ش، ۲۰۱۴م) با تصحیح عَرفه عبدالرحمن أحمد عبدالرحمن النادی. این کتاب شارحان و محشیان بسیار دارد که خود نشانه اهمیت کتاب و نیز اهمیت نویسنده آن نزد دانشمندان پسین است.^۱

۱. نام برخی شارحان آداب البحث به نقل از وبگاه ویکی‌فقه (wikiq.h.ir) و مقدمه دادخواه در زیر فهرست شده است:

www.wikiq.h.ir/%D8%A2%D8%AF%D8%A7%D8%A8_%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%AD%D8%AB#.

۱. علاء الدین ابوالعلاء محمد بن احمد بهشتی اسفراینی، معروف به «فخر خراسان» (د ۷۴۹ق/۱۳۴۸م). نام شرح: المآب فی شرح الآداب؛
 ۲. محمد بن محمد خبوشانی؛ نگاشته ۷۶۳ق در مدینه دارالسلام؛
 ۳. حمید الدین شاشی (سده هشتم)؛
 ۴. محمد بن شاهرخ الغیبیک (د ۸۵۳ق)؛
 ۵. علاء الدین علی بن محمد شاهرودی بسطامی، معروف به مصنفک (د ۸۷۵)؛
 ۶. کمال الدین مسعود محقق شیروانی (د ۹۰۵ق/۱۴۹۹م)؛
 ۷. قطب الدین محمد گیلانی که شرح خود را در ۸۹۱ق/۱۴۸۶م نوشته است؛
 ۸. عبد اللطیف بن عبد المؤمن بن اسحاق. نام شرح: کشف الابکار فی علم الأفکار؛
 ۹. برهان الدین ابراهیم بن یوسف بلغاری؛
 ۱۰. حسین بن معین الدین یزدی میبدی (د ۹۱۰ق/۱۵۰۴م).
- بر شرح کمال الدین شیروانی حاشیه‌های فراوانی نگاشته شده که علامه دوانی مشهورترین حاشیه‌نگار بر این شرح است. در زیر، نام حاشیه‌های این شرح و نگارنده‌های آن‌ها به کوتاهی می‌آید:
۱. احمد جنید؛
 ۲. امیر حسن رومی؛

۲. شرح آداب البحث؛ این کتاب شرح رساله آداب البحث از اسحاق بن ابراهیم شاشی (د ۳۲۵ق) است که گویا نخستین کسی است که در آداب بحث و مناظره کتاب نگاشته است.^۱
۳. مفتاح النظر فی شرح «مقدمة في الجدل والخلاف والنظر» (تألیف ۶۹۰ق)؛ این کتاب شرحی است بر مقدمه یکی از کتاب‌های برهان‌الدین نسفی درباره جدل و مناظره (سمرقندی، شرح منشأ النظر (مفتاح النظر)).
- رساله بعدی، رساله زیر است که والتر ادوارد یانگ^۲ به تازگی آن را تصحیح و به صورت برخط منتشر کرده است:
۴. عین النظر فی علم الجدل (Samarqandī, 2019).
- دیگر کتاب‌های مستقل سمرقندی در این زمینه این‌ها هستند:
۵. المنية و الأمل في علم الجدل؛
۶. غیب النظر [فی علم الجدل].
- درباره این دو اثر چندان نمی‌دانیم و حتی احتمال این هست که یک اثر یا حتی همان اثر چهارم باشند.

→ ادامه از صفحه قبل

۳. عبدالرحیم شروانی؛
۴. عبدالمؤمن بیزینی معروف به نهاری زاده (د ۹۶۰ق/۱۴۵۶م)؛
۵. جلال‌الدین محمد بن اسعد صدیقی دوانی (د ۹۰۸ق/۱۵۰۲م)؛
۶. عصام‌الدین ابراهیم بن محمد اسفراینی (درگذشته سمرقند در ۹۴۳ق/۱۵۳۶م)؛
۷. محمد بن ابی سعید تاج السعیدی (د ۹۵۰ق)؛
۸. احمد دیکفوز (از دانشمندان هم‌روزگار سلطان محمد فاتح و از درباریان وی)؛
۹. علاء‌الدین علی بن محمد معروف به مصطفی (د ۸۷۱ق/۱۴۶۶م) (زمان نگارش: ۸۲۶ق/۱۴۲۳م)؛
۱۰. عمادالدین یحیی بن احمد کاشی (سده ۱۰ق) (شرح معروف به «حاشیه سیاه» به دلیل شیوه بسیار پیچیده آن).
۱. دادخواه، ۱۳۹۲، ص ۲۹.

۷-۱-۱ آثار فلسفی کلامی

- از کتاب های فلسفی کلامی سمرقندی می توان به آثار زیر اشاره کرد:
۱. الصحائف الإلهیه (۱۹۸۵م، کویت، تحقیق أحمد عبدالرحمن الشریف؛ ۲۰۰۷م، بیروت، تصحیح أحمد فريد المزیدي)؛
 ۲. المعارف فی شرح الصحائف (۲۰۱۵م، تقدیم نظیر محمد النظیر، ترجمه و تحقیق عبدالله محمد عبدالله، المكتبة الأزهرية للتراث؛ ۲۰۲۲، رساله دکتري عبد الرحمن سليمان سلامه أبو صعلیک، دانشگاه عمان، اردن)؛
 ۳. الأنوار الإلهیه (به تصحیح غلامرضا دادخواه، ۱۴۰۱ش، ۲۰۲۲م)؛
 ۴. شرح الأنوار الإلهیه؛
 ۵. بیان مذاهب أهل السنه؛
 ۶. تحقیق کلمة الشهادة؛
 ۷. حلّ الهدایه (فی شرح هداية الحکمة لأثیرالدين الأبهري)
 ۸. شرح القصيدة الروحانية (شرح القصيدة القافية)
 ۹. شرح القصيدة العينية؛
 ۱۰. الرسالة الإسلامية؛
 ۱۱. مطالع السعادة؛
 ۱۲. المعتقدات.

۸-۱-۱ آثار طبعی ریاضی

- سمرقندی دو کتاب ریاضی مهم و معروف دارد:
۱. علم الافاق و الأنفس (۱۳۹۲ش، ۲۰۱۴م آمریکا، تصحیح غلامرضا دادخواه)؛
 ۲. أشكال التأسيس فی الهندسه (۱۲۶۸ق، ترکیه؛ ۱۹۸۴م، تونس، تحقیق محمد سوئیسی؛ ۲۰۰۱م ترجمه به انگلیسی، گرگ دی یونگ^۱).

پنج کتاب نیز در نجوم نوشته است:

۱. أنواع السحاب فی أنواع الحساب؛
۲. التذکرة فی الهیئة؛
۳. شرح تحریر مجسطی؛
۴. عمل تقویم کواکب ثابته؛
۵. لطائف الحکمه (نجوم به زبان فارسی).

شوربختانه بیشتر این آثار، چنان‌که دیده می‌شود، منتشر نشده‌اند و آن‌ها که منتشر شده‌اند بیشترشان در دست نگارنده این سطور نبوده است.

۱-۲ درباره این کتاب

شمس‌الدین سمرقندی نوآوری‌های منطقی بسیاری دارد که در مقدمه‌ام بر کتاب قسطاس‌الافکار او آورده‌ام و از تکرار آن در اینجا خودداری می‌کنم. در این کتاب می‌خواهم تنها به دو نمونه از مهم‌ترین و اصیل‌ترین این نوآوری‌ها اشاره کنم:

۱. تأسیس قیاس مرکب از قضایای خارجی، حقیقیه و ذهنیه؛

۲. انکار برخی ضرب‌های قیاس اقترانی شرطی.

این دو نوآوری را پیش‌تر در چند مقاله به تفصیل منتشر کرده‌ام و اینجا آن‌ها را با حذف و اضافه، جابه‌جایی‌های فراوان و چینشی نو و متناسب با کتاب پژوهشی تقدیم می‌کنم. اطلاعات کتاب‌شناختی مقاله‌های یادشده عبارت است از:

فلاحی، اسدالله (۱۳۹۳)، «منطق ربط نزد شمس‌الدین سمرقندی»، منطق پژوهی،

۱۰ (۲)، صص ۶۵-۸۱.

فلاحی، اسدالله (۱۳۹۷)، «کمیت قیاس شرطی نزد شمس‌الدین سمرقندی»،

جاویدان خرد، ۳۴ (۲)، صص ۱۱۳-۱۳۴.

فلاحی، اسدالله (۱۴۰۱ الف)، «قضایای حقیقیه و خارجی‌ه نزد شمس‌الدین

سمرقندی»، منطق پژوهی، ۱۳ (۱)، صص ۱۴۳-۱۶۶.

فلاحی، اسدالله (۱۴۰۱ب)، «قیاس مرکب از قضایای حقیقیه و خارجیّه نزد شمس‌الدین سمرقندی»، فلسفه و کلام اسلامی، ۵۵ (۲)، صص ۳۶۵-۳۹۰.
 فلاحی، اسدالله (۱۴۰۱ج)، «دو تحریر از اختلاط قضایای حقیقیه و خارجیّه نزد شمس‌الدین سمرقندی»، جاویدان خرد، ۴۱ (۱)، صص ۵-۳۶.
 فلاحی، اسدالله (۱۴۰۱د)، «مقایسه و ارزیابی تحریر دوم از اختلاط حقیقیه و خارجیّه نزد شمس‌الدین سمرقندی»، حکمت معاصر، ۱۳ (۲)، صص ۵۷-۸۱.

فلاحی، اسدالله (۱۴۰۱و)، «اختلاط حقیقیه و خارجیّه: ضرب‌های عقیم و مثال‌های نقض»، تاریخ علم، ۲۰ (۲)، صص ۱۳۳-۱۵۱.
 فلاحی، اسدالله (۱۴۰۱ه)، «اختلاط حقیقیه و خارجیّه: ضرب‌های منتج و نتایج»، حکمت سینوی، ۲۶ (۲)، صص ۵-۲۳.

از آنجا که دو مقاله نخست مربوط به قیاس‌های شرطی هستند، در این کتاب مبحث مربوط به آن‌ها را پس از مباحث مربوط به شش مقاله بعدی می‌آورم که مربوط به قیاس‌های حملی هستند.

۱-۲-۱ تأسیس قیاس مرکب از قضایای خارجیّه، حقیقیه و ذهنیه

درباره نوآوری نخست، باید بگویم سمرقندی - تا آنجا که یافته‌ام - تنها منطق‌دانی در طول تاریخ است که به تفصیل به قیاس‌های مرکب از قضایای خارجیّه، حقیقیه و ذهنیه پرداخته، ضرب‌های منتج و عقیم (از دو شکل اول و دوم این قیاس‌ها) را به صورت زیر مشخص کرده و نتایج ضرب‌های منتج را به دست داده است.

شکل اول	اختلاط ضرب		صغری- کبری حقیقه- خارجیّه	صغری- کبری خارجیه- حقیقه
	اول	Barbara	عقیم	A خارجیه
	سوم	Darii	عقیم	I خارجیه
	دوم	Celarent	E خارجیه	E حقیقه
	چهارم	Ferio	O خارجیه	O حقیقه

شکل دوم	اختلاط ضرب		حقیقه- خارجیّه	خارجیه- حقیقه
	اول	Cesare	E خارجیه	E حقیقه
	سوم	Festino	O خارجیه	O حقیقه
	دوم	Camestres	E حقیقه	E خارجیه
	چهارم	Baroco	O حقیقه	O خارجیه

پیش از سمرقندی، هیچ منطق دانی به این صرافت نیفتاده بود که این ضرب ها و نتایج را بررسی کند و شگفتا که پس از او نیز همت هیچ منطق دانی به نقد و بررسی آنها قد نداده است! بلکه معاصر او، قطب الدین شیرازی، اصل تقسیم قضیه به خارجیّه، حقیقه و ذهنیه را از خرافات متأخران دانسته است. تا آنجا که اطلاعات من قد می دهد، ظاهراً نخستین کسی هستم که در طول تاریخ به اهمیت این نوآوری سمرقندی تطفن یافته، به بررسی آن همت گماشته ام. در کاوش و بررسی های بیشتر به دو نکته نسبتاً شگفت برخورد کردم: ۱. سمرقندی در این بحث، از دیدگاه نخستین خود درباره شرایط انتاج این قیاس ها که در دو جدول بالا ذکر شد عدول می کند و به شرایط انتاج جدیدی می رسد و ناگزیر می شود ضرب های منتج و عقیم، نتایج ضرب های منتج و مثال های نقض ضرب های عقیم را از نو محاسبه و به صورت زیر اعلام کند (موارد اختلاف برجسته شده اند):

چنان‌که دیده می‌شود، همه نتایجی که در تحریر نخست «حقیقیه» بودند، در تحریر دوم به «خارجیه» تبدیل شده‌اند. دیدگاه جدید سمرقندی متأسفانه تنها در اندکی از نسخه‌های آثار منطقی او به دست ما رسیده است.

نتایج شکل‌های اول و دوم در تحریر دوم سمرقندی.

شکل اول	اختلاط ضرب		خارجیه - حقیقیه	حقیقیه - خارجیه
	اول Barbara	A خارجیه	عقیم	
	سوم Darii	I خارجیه	عقیم	
	دوم Celarent	<u>E خارجیه</u>	E خارجیه	
	چهارم Ferio	<u>O خارجیه</u>	O خارجیه	
شکل دوم	اختلاط ضرب		خارجیه - حقیقیه	حقیقیه - خارجیه
	اول Cesare	<u>E خارجیه</u>	E خارجیه	
	سوم Festino	<u>O خارجیه</u>	O خارجیه	
	دوم Camestres	E خارجیه	<u>E خارجیه</u>	
	چهارم Baroco	O خارجیه	<u>O خارجیه</u>	

۲. سمرقندی در هر دو تقریر خود از شرایط انتاج (و ضرب‌های منتج و عقیم، نتایج ضرب‌های منتج و مثال‌های نقض ضرب‌های عقیم) دچار اشتباهات فراوان می‌شود که از ریاضی‌دان و منطق‌دان برجسته‌ای در حد او، به چشم من بسیار شگفت می‌آید.

حاصل تأمل در اشتباهات سمرقندی مراوداشت که ضرب‌های منتج و عقیم، نتایج ضرب‌های منتج و مثال‌های ضرب‌های عقیم در این قیاس‌ها را خود از نو محاسبه کنم و جدول‌های زیر را برای ضرب‌های منتج و عقیم به دست آورم:

نتایج درست شکل های چهارگانه.

شکل اول	اختلاط / ضرب	خارجیه - حقیقیه	حقیقیه - خارجیه
	اول Barbara	A خارجیه	عقیم
	سوم Darii	I خارجیه	عقیم
	دوم Celarent	O حقیقیه؛ E خارجیه	E خارجیه
	چهارم Ferio	O حقیقیه؛ O خارجیه	عقیم
شکل دوم	اختلاط / ضرب	خارجیه - حقیقیه	حقیقیه - خارجیه
	اول Cesare	O حقیقیه؛ E خارجیه	E خارجیه
	دوم Camestres	E خارجیه	E خارجیه
	سوم Festino	O حقیقیه؛ O خارجیه	عقیم
	چهارم Baroco	O خارجیه	عقیم
شکل سوم	اختلاط / ضرب	خارجیه - حقیقیه	حقیقیه - خارجیه
	اول Darapti	I خارجیه	I خارجیه
	سوم Datisi	I خارجیه	عقیم
	چهارم Disamis	عقیم	I خارجیه
	دوم Felapton	O حقیقیه؛ O خارجیه	عقیم
	پنجم Ferison	O حقیقیه؛ O خارجیه	عقیم
شکل چهارم	اختلاط / ضرب	خارجیه - حقیقیه	حقیقیه - خارجیه
	اول Bramantip	عقیم	I خارجیه
	سوم Dimaris	عقیم	I خارجیه
	دوم Camenes	E خارجیه	E خارجیه
	چهارم Fesapo	O حقیقیه؛ O خارجیه	عقیم
پنجم Fresison	پنجم Fresison	O حقیقیه؛ O خارجیه	عقیم

محاسبات این جدول را به همراه مراحل گام به گام آن‌ها در فصل دهم ارائه کرده‌ام و خواننده می‌تواند تک‌تک موارد را بررسی و اشکالات احتمالی مرئیافته، اصلاح کند.

۲-۲-۱ انکار برخی ضرب‌های قیاس اقترانی شرطی

نوآوری دوم سمرقندی مربوط می‌شود به قیاس شرطی از نوع ساده آن، مانند مثال زیر:

هرگاه برف ببارد هوا سرد می‌شود
 هرگاه هوا سرد شود مصرف انرژی بالا می‌رود

 پس: هرگاه برف ببارد مصرف انرژی بالا می‌رود

ابن سینا با این قیاس‌ها، درست مانند قیاس‌های حملی رفتار می‌کند و همه احکام قیاس‌های حملی را برای این نوع ساده قیاس‌های شرطی برقرار می‌داند. بعدها، اثیرالدین ابهری همه قیاس‌های اقترانی شرطی را نامعتبر اعلام می‌کند و سمرقندی راهی میانه برمی‌گزیند و برخی ضرب‌های این قیاس‌ها را معتبر و برخی دیگر را نامعتبر می‌شمرد.

یکی از ضرب‌های معتبر نزد سمرقندی، ضرب اول از شکل اول است که مثال بالا نمونه‌ای از آن است. از ضرب‌های نامعتبر نزد او نیز ضرب اول از شکل سوم است که مثال زیر نمونه‌ای از آن است:

هرگاه زید بخورد و عمرو بنوشد، آنگاه زید می‌خورد.
 هرگاه زید بخورد و عمرو بنوشد، آنگاه عمرو می‌نوشد.

 پس: گاهی اگر زید بخورد، آنگاه عمرو می‌نوشد.

در بخش سوم کتاب به ضرب‌های معتبر و نامعتبر سمرقندی در قیاس اقترانی شرطی می‌پردازم و دلایل او بر اعتبار و عدم اعتبار آن ضرب‌ها را بررسی می‌کنم. نشان می‌دهم که دستگاه استنتاجی حاصل از ضرب‌های معتبر سمرقندی نه تنها با قیاس‌های شرطی ابن سینا سازگار است، بلکه با منطق گزاره‌های جدید نیز سازگاری دارد.

با وجود این، نشان می‌دهم که اگر سوره‌های قضایای شرطی را در نظر بگیریم و صرفاً ایجاب و سلب آن‌ها را ملاحظه کنیم، دستگاه استنتاجی سمرقندی با منطق ربط و منطق استلزام اکید در دنیای امروز تطابق کامل خواهد داشت؛ اما اگر سوره‌ها را نیز وارد بازی کنیم، این مطابقت از میان برمی‌خیزد و دستگاه استنتاجی سمرقندی دیگر معادلی در نظام‌های منطقی دوران معاصر ما نخواهد داشت.

داوری اجمالی من در پایان بخش سوم کتاب این خواهد بود که دستگاه استنتاجی سمرقندی تا آنجا که با منطق ربط و منطق استلزام اکید معاصر مطابقت دارد، دستگاهی درست و صحیح است و آنجا که با آن دو منطق مخالفت می‌ورزد ره به خطا می‌برد. قضاوت نهایی البته با خواننده است تا ببیند که دلایل من تا چه اندازه از دیدگاه او پذیرفتنی یا وازدنی هستند.

۳-۱ سپاسگزاری

در اینجا لازم می‌بینم از آقای غلامرضا دادخواه برای در اختیار قرار دادن برخی نسخه‌های قسطاس الافکار و تعداد بسیاری از نسخه‌های خطی شرح القسطاس برای تصحیح برخی نکات کتاب شناختی تشکر کنم. ایشان سال‌هاست در حال فراهم آوردن کتاب‌شناسی کاملی از آثار سمرقندی هستند و امیدوارم در آینده هرچه نزدیک‌تر آن را به انجام برسانند و منتشر کنند. همچنین، بسیار سپاسگزارم از آقای مهرداد حسن‌بیگی که تصحیح خود از شرح القسطاس را در اختیار من قرار دادند. هم‌چنین سپاس فراوانم را تقدیم می‌کنم به همکاران گرامی، مهدی اسدی، علیرضا دارابی، مهدی عظیمی، سید محمود یوسف‌ثانی، غلامرضا دادخواه و بابامراد کرم‌اف که برخی پیش‌نویس‌های اولیه مقالات زمینه‌ساز این کتاب را خواندند و پیشنهادهای مفیدی ارائه دادند. ناگفته پیداست که خطاهای احتمالی آن مقالات و این کتاب بر عهده نویسنده است. در پایان، از ویراستار و صفحه‌آرای محترم کتاب، سجاد محمدی و معصومه قاسمی، و نیز از نوید عابدینی، مدیر محترم انتشارات مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، سپاس‌گزارم که زحمت آماده‌سازی و انتشار این کتاب را فراهم کردند.